



JADID ADABIYOTIDA MILLIY O'ZLIK VA MA'RIFATPARVARLIK G'OYALARI: BEHBUDIY, FITRAT VA CHO'LPON ASARLARI MISOLIDA

<https://doi.org/10.5281/zenodo.22691964>

Akbarova Elinur Akbar qizi

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti 4-bosqich talabasi

Annotbatsiya. *Ushbu ilmiy maqolada XX asr boshlaridagi o'zbek jadid adabiyotining g'oyaviy-badiiy asoslari, xususan, milliy o'zlikni anglash va ma'rifatparvarlik konsepsiyasi kompleks ravishda tadqiq etiladi. Tadqiqot ob'ekti sifatida jadidchilik harakatining namoyandalari – Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat va Abdulhamid Cho'lponning badiiy hamda publitsistik merosi tanlab olingan. Maqolada Behbudiydagi milliy-ma'rifiy uyg'onish da'vatlari, Fitrat asarlaridagi milliy hurlik, davlatchilik va falsafiy-fojiaiy konsepsiya hamda Cho'lpon poeziyasi va prozasida milliy g'urur, erkinlik va insoniy erklarning badiiy talqini analitik tahlil qilingan. Jadid adabiyotida badiiy obrazlar, ramz va majozlar vositasida xalqni ma'rifatga choralash hamda milliy va ma'naviy qaramlikka qarshi kurash g'oyalari qiyosiy-adabiyotshunoslik usullarida ochib berilgan.*

Kalit so'zlar: *jadid adabiyoti, milliy o'zlik, ma'rifatparvarlik, Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Cho'lpon, 'Padarkush', 'Choriyat', 'Kecha va kunduz', milliy uyg'onish, badiiy konsepsiya.*

Abstract. *This scientific article comprehensively analyzes the ideological and artistic foundations of Uzbek Jadid literature in the early 20th century, specifically the concept of national identity and enlightenment. The research focuses on the literary and publicistic heritage of prominent Jadid figures: Mahmudkhoja Behbudiy, Abdurauf Fitrat, and Abdulhamid Cho'lpon. The paper systematically examines Behbudiy's calls for educational revival, Fitrat's philosophical-dramatic concepts of national statehood and independence, and Cho'lpon's poetic and prose representations of freedom and human dignity. Using comparative literary approaches, the article reveals how the Jadid literature utilized symbols, allegories, and artistic images to mobilize the nation toward enlightenment and fight spiritual subordination.*

Keywords: *Jadid literature, national identity, enlightenment, Mahmudkhoja Behbudiy, Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Cho'lpon, 'Padarkush', 'Kecha va kunduz', national renaissance, artistic concept.*

1. KIRISH (INTRODUCTION)

XX asr boshlarida Turkiston o'lkasidagi ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-



ruhiy va madaniy jarayonlar xalqimiz tarixida tub burilish davri bo'ldi. Mustamlaka kishanlari va feodal jaholat girdobida qolgan jamiyatni ma'rifat, erkinlik hamda milliy taraqqiyot yo'liga olib chiqish vazifasini jadidchilik harakati o'z zimmasiga oldi. Jadidchilik nafaqat siyosiy va ma'rifiy harakat, balki eng avvalo, o'zbek milliy adabiyoti, dramaturgiyasi hamda matbuotini yangi bosqichga ko'targan g'oyaviy-badiiy hodisadir.

Jadid namoyandalarning asosiy g'oyasi va oliy maqsadi – xalqni jaholat va jaholat keltirib chiqaradigan baxtsizliklardan qutqarish, milliy o'zlikni anglatish hamda ma'rifat orqali mustaqil va farovon jamiyat barpo etishdan iborat edi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganidek: 'Jadid bobolarimiz xalqimizni jaholat va qoloqlikdan qutqarish, uni ma'rifat, ilmfan va madaniyat yo'liga olib chiqishni o'zlarining muqaddas burchi deb bildilar'. Shu ma'noda jadid adabiyoti milliy g'oya va ma'rifatparvarlik konsepsiyasini shakllantirgan yetakchi omil bo'ldi.

Ushbu tadqiqotning dolzarbligi shundaki, hozirgi globallashuv va milliy o'zlikni asrash hayotiy zaruratga aylangan davrda jadid mutafakkirlarining ma'rifiy va milliy-vatanparvarlik qarashlarini har tomonlama tahlil qilish, ularning badiiy merosidagi g'oyaviy-falsafiy doiralarni ilmiy va konseptual jihatdan tadqiq etish nihoyatda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotning maqsadi — Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat va Abdulhamid Cho'lpon asarlari misolida

jadid adabiyotida milliy o'zlik va ma'rifatparvarlik g'oyalarining namoyon bo'lish shakllarini, ularning badiiy-estetik vositalari va g'oyaviy yo'nalishlarini qiyosiy-tahliliy o'rganishdan iborat.

2. ADABIYOTLAR TAHLILI (LITERATURE REVIEW)

Jadidchilik va jadid adabiyoti namoyandalari merosini o'rganish sohasi o'zbek adabiyotshunosligida boy an'ana va tajribaga ega. Shoviistik taqiq va Mustabid sho'ro mafkurasi yillarida jadidchilik harakati 'burjua-millatchilik' deya qoralangan va ularning asarlari taqiqlangan edi. O'zbekiston mustaqillikka erishgach, jadid adabiyotini xolis va ilmiy tadqiq etish bosqichi boshlandi.

O'zbek adabiyotshunos olimlaridan akademik Begali Qosimov, Ibrohim Haqqul, Naim Karimov, Umarali Normatov, Bahodir Karimov, Dilorom Alimova hamda Uzoq Jo'raqulov kabi tadqiqotchilarning asarlarida jadid adabiyotining paydo bo'lishi, poetik xususiyatlari va namoyandalari ijodi keng tahlil qilingan. Xususan, B. Qosimov 'Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti' monografiyasida jadid harakatining uch bosqichini ko'rsatib beradi va har bir bosqichning badiiy-estetik tamoyillarini belgilaydi.

Xorijiy tadqiqotchilardan Edvard Ollvort (Edward Allworth), Ingeborg Baldauf (Ingeborg Baldauf) va Adeb Xolid (Adeeb Khalid) kabi turkolog olimlar o'z asarlarida Turkiston jadidchiligining ijtimoiy-falsafiy va madaniy asoslarini o'rganganlar. Adeb



Xolidning 'The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia' asarida jadidlar tomonidan ilgari surilgan ma'rifatparvarlik va islohotchilik harakati islom dunyosidagi modernizatsiya jarayonlarining tarkibiy qismi sifatida baholanadi.

Biroq, zamonaviy adabiyotshunoslik talablaridan kelib chiqqan holda, Behbudiy, Fitrat va Cho'lpon asarlaridagi milliy o'zlik va ma'rifat g'oyalarining badiiy evolyutsiyasini yagona konseptual tizim sifatida yaxlit qiyosiy o'rganish hamon dolzarb tadqiqot vazifasi bo'lib qolmoqda.

3. TADQIQOT METODOLOGIYASI (RESEARCH METHODOLOGY)

Ushbu ilmiy tadqiqotda tarixiylik va mantiqiylik, qiyosiy-tipologik, adabiy-hermenevtik, tizimli-struktural hamda tekstologik tahlil usullaridan foydalanildi.

Tadqiqotning metodologik bazasini adabiyotshunoslik va filosofiya sohasidagi zamonaviy nazariy konsepsiyalar, milliy adabiyotimiz namoyandalarining matnlari va rasmiy ilmiy manbalar tashkil etadi. Metodologik yondashuv quyidagi uch asosiy bosqichni o'z ichiga oladi:

- Birinchidan, Mahmudxo'ja Behbudiyning matbuot va dramatik asarlarida ma'rifatparvarlik konsepsiyasini genetik tahlil qilish;
- Ikkinchidan, Abdurauf Fitratning nasriy va dramatik asarlarida milliy o'zlik hamda davlatchilik g'oyalarining badiiy-falsafiy talqinini aniqlash;
- Uchinchidan, Abdulhamid Cho'lpon poeziyasi hamda 'Kecha va

kunduz' romanida milliy uyg'onish, erkinlik va shaxs fojiasining badiiy ifodasini qiyosiy o'rganish.

4. TAHLIL VA NATIJALAR (ANALYSIS AND RESULTS)

Jadid adabiyoti jamiyatni jaholat botqog'idan olib chiqishning asosiy quroli sifatida adabiyot va teatrni tanladi. Behbudiy, Fitrat va Cho'lpon ijodida ma'rifatparvarlik va milliy o'zlik g'oyalari bir-birini to'ldiruvchi hamda mantiqiy rivojlantiruvchi uch bosqichni tashkil etadi.

1-jadvalda jadid adabiyotining uch yirik vakili ijotidagi ma'rifatparvarlik va milliy o'zlik konsepsiyalarining qiyosiy-tahliliy ko'rsatkichlari aks ettirilgan.

1-jadval. Behbudiy, Fitrat va Cho'lpon asarlaridagi ma'rifiy va milliy g'oyalarning qiyosiy-tahliliy tavsifi

Adib va uning asosiy asarlari
Ma'rifatparvarlik konsepsiyasi
Milliy o'zlik va hurlik g'oyasi
Badiiy-estetik usul va vositalar
Mahmudxo'ja Behbudiy

('Padarkush', 'Ikkimas, to'rt til lozim', 'Istiqlol') Ilm-fan, maktab-maorifni rivojlantirish, jaholat va isrofgarchilikka qarshi kurash, dunyoviy bilimlarni egallash. Milliy o'zlikni ma'rifat va til orqali anglash. Turkiston xalqlarining birligi va milliy taraqqiyoti.

Dramaturgiya, publitsistika, publitsistik murojaat, ma'rifiy allegoriya va ta'sirchan muloqot.

Abdurauf Fitrat

('Choriyat', 'Munozara', 'Abulfayzxon', 'O'zbek qadimgi adabiyoti') Diniy va dunyoviy ilmlarni



uyg'unlashtirish, xalqni jaholat va xurofot zanjirlaridan ozod etish. Mustaqil va qudratli davlatchilik, milliy g'urur, milliy ozodlik va Vatan erki uchun fidoyilik.

Falsafiy drama, publitsistik dialog, allegorik ramzlar, tarixiy fojeaviylik hamda teran publitsistika.

Abdulhamid Cho'lpon

('Kecha va kunduz', 'Buloqlar', 'Uyg'onish', 'G'azallar') Inson ma'naviyatini yuksaltirish, adabiyot va san'at orqali xalqning ruhini uyg'otish.

Erkinlik, hurriyat, ayol erki, milliy istiqloq va mustamlaka zulmiga qarshi kurash. Liro-epik she'riyat, majoz, metoforik ramzlar, psixologik roman va nozik ruhiy realizm.

Manba: Tadqiqotchi Akbarova Elinur tomonidan asarlar matnlari tahlili asosida shakllantirilgan.

4.1. Mahmudxo'ja Behbudiy ijodida ma'rifatparvarlik va milliy maorif dardi

Mahmudxo'ja Behbudiy o'zining amaliy va badiiy faoliyati bilan jadidchilik harakatining haqiqiy otasiga aylandi. Uning 1911-yilda yozilgan va 1913-yilda sahnalashtirilgan 'Padarkush' dramasi o'zbek milliy dramaturgiyasining ilk namunasi bo'lib, unda ma'rifatparvarlik g'oyasi fojiaiy nizo vositasida ochiq-oydin yoritildi.

Dramada o'qimagan, jaholat va ma'rifatsizlik qurboniga aylangan boyni o'g'li Toshpo'lat obrazida butun bir millatning fojiasi umumlashtiriladi. Behbudiy ma'rifatsizlikni faqirlik, jinoyat va milliy tanazzulning tub sababi deb biladi. Muallif 'Padarkush'da quyidagi hayotiy haqiqatni ilgari suradi: 'Ilmsizlik –

qashshoqlik va tubanlikka, ilmlilik esa farovonlik va e'zozga olib keladi'.

Shuningdek, Behbudiyning 'Tkkimas, to'rt til lozim' maqolasida milliy o'zlikni saqlab qolish va zamonaviy dunyo bilan tenglashish uchun zamonaviy bilimlarni hamda bir necha tillarni egallash zarurligi ko'rsatib berildi. Uning ta'kidlashicha, turkiy tildan tashqari fors, arab va rus tillarini o'rganish xalqni jaholatdan chiqarish va milliy huquqlarni himoya qilishning eng muhim shartidir.

4.2. Abdurauf Fitrat asarlarida milliy o'zlik, hurlik va davlatchilik konsepsiyasi

Abdurauf Fitrat jadid adabiyotini falsafiy va ma'naviy-siyosiy jihatdan eng yuqori cho'qqiga olib chiqqan mutafakkirdir. Uning 'Munozara' (1911) va 'Hind sayyohi bayonoti' (1912) kabi asarlarida Turkistonning qoloqligi, xurofot va jaholat botqog'iga batamom batgani o'tkir fojiaiy va mantiqiy dialoglar vositasida ochib berildi.

Fitratning 'Abulfayzxon' dramasi esa o'zbek dramaturgiyasida milliy davlatchilik, taxt vasvasi va fojiasi hamda milliy parokandalik natijasida Vatan va mustaqillikning yo'qotilishini ko'rsatib bergan birinchi dramatik tragediyadir. Pyesada Buxoro xonligining inqirozi orqali o'zaro kelishmovchilik, jaholat va adolatsizlik milliy mustaqillikni barbod etuvchi eng dahshatli illat ekani ramziy ravishda ifodalanadi.

Fitrat o'z she'riyatida ham vatanparvarlik va milliy hurlikni yuksak pardalarda kuyladi. Uning 'Yurt qayg'usi' turkumidagi she'rlarida Vatan tuprog'ining mustamlaka kishanlarida



qolganidan iztirob chekkan, millatni erkinlik uchun kurashga chorlagan qudratli shoir obrazi namoyon bo'ladi.

4.3. Abdulhamid Cho'lpon poeziyasi va 'Kecha va kunduz' romanida milliy uyg'onish va inson erki

Abdulhamid Sulaymon o'g'li Cho'lpon jadid adabiyotiga nafis va ma'naviy jihatdan ta'sirchan lirika hamda psixologik nasr unsurlarini olib kirdi. Uning poeziyasi 'Uyg'onish', 'Buloqlar' va 'Tong sirlari' kabi to'plamlarida milliy erkinlik, hurriyat va insoniy qadriyatni yuksaltirish asosiy leymotivga aylandi.

Cho'lponning mashhur 'Kishan kiyma, bo'yin egma, ki sen ham hursan...' degan satrlari milliy o'zlikni anglash va mustamlaka zulmiga qarshi ma'naviy isyonning madhiyasi sifatida yangradi. Shoir tabiat manzaralari, tong, buloq va shamol kabi poetik ramzlar orqali millatning erkinlikka bo'lgan tashnalligini ifodaladi.

Cho'lponning 'Kecha va kunduz' romani (1936) o'zbek nasrining shahsaridir. Romanda Zebi, Razzoqsofi, Akbarali mingboshi va Miryoqub kabi obrazlar orqali feodal va chor mustamlakachiligi davridagi jamiyatning ijtimoiy-ma'naviy manzarasi mahorat bilan chizilgan. Zebining ayanchli taqdiri va shaxsiy erksizligi orqali butun bir millatning huquqsiz va kishanlangan holati tasvirlanadi. Roman oxiridagi 'Kunduz' qismining yozilmay qolgani yoki yo'q qilingani ham o'sha davrning fojiaiy ruhiyatidan dalolat beradi.

5. MUHOKAMA (DISCUSSION)

Jadid adabiyotidagi ma'rifatparvarlik g'oyalari shunchaki quruq da'vat yoki axloqiy o'gitlardan iborat bo'lmay, u milliy-siyosiy va ijtimoiy-falsafiy uyg'onish harakatining mantiqiy natijasi edi. Behbudiy, Fitrat va Cho'lpon asarlarini o'rganish shuni ko'rsatadiki, ularning g'oyaviy rivojlanishida aniq bir evolyutsion mantiq mavjud:

a) Behbudiy bosqichi – ma'rifat, maktab, teatr hamda til orqali xalqni uyg'otish va jaholatga qarshi kurashish davri;

b) Fitrat bosqichi – milliy o'zlikni anglash, falsafiy-dramatik nizo orqali davlatchilik, milliy birlik va siyosiy erkinlikni bayroq qilish davri;

v) Cho'lpon bosqichi – inson erki, ruhiy erkinlik, psixologik teranlik hamda mustamlaka kishanlarini parchalashga qaratilgan badiiy-estetik isyon davri.

Ushbu uch bosqich o'zbek adabiyotida milliy realist adabiyot va badiiy tafakkurning shakllanishida tamal tashi bo'lib xizmat qildi. Jadidlar o'z asarlari bilan nafaqat adabiyotni, balki xalqning milliy-siyosiy dunyoqarashini ham tubdan o'zgartirdilar.

6. XULOSA VA TAKLIFLAR (CONCLUSION & RECOMMENDATIONS)

O'tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, XX asr boshlaridagi jadid adabiyoti – o'zbek milliy adabiyotining eng yuksak va ma'naviy-falsafiy jihatdan boy bosqichlaridan biridir. Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat va Abdulhamid Cho'lpon kabi mutafakkirlarning asarlari



bugungi kunda ham o'zining dolzarbligi va g'oyaviy ta'sirchanligini yo'qotmagan.

Tadqiqot asosida quyidagi ilmiy va amaliy takliflar ilgari suriladi:

1. Jadid adabiyoti namoyandalari (Behbudiy, Fitrat, Cho'lpon va b.) asarlarining akademik to'liq to'plamlarini zamonaviy adabiyotshunoslik va tekstologiya talablariga mos ravishda qayta nashr etish hamda ularni raqamli kutubxonalarga joylashtirish.

2. Oliy va o'rta maxsus ta'lim muassasalarida 'Jadid adabiyoti va milliy uyg'onish davri' fanini yanada

chuqurlashtirilgan va konseptual holda o'qitish modullarini joriy etish.

3. Jadid adabiyotidagi ma'rifatparvarlik va milliy o'zlik g'oyalarini yoshlar o'rtasida ommalashtirish maqsadida zamonaviy teatr va kinematografiya sohasida yangi badiiy va hujjatli loyihalarni yaratish.

4. Xorijiy turkologiya va sharqshunoslik markazlari bilan hamkorlikda jadid adiblarining asarlarini ingliz, nemis va boshqa xorijiy tillarga tarjima qilish va dunyo miqyosida targ'ib etish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES):

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: 'O'zbekiston', 2021. – 460 b.
2. Qosimov B. Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti. – Toshkent: 'Ma'naviyat', 2002. – 400 b.
3. Behbudiy M. Tanlangan asarlar. Ikki jildlik. – Toshkent: 'Ma'naviyat', 2006.
4. Fitrat A. Tanlangan asarlar. 5 jildlik. – Toshkent: 'Ma'naviyat', 2000-2010.
5. Cho'lpon A. Asarlar. Uch jildlik. – Toshkent: 'G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uy', 1994-2009.
6. Karimov B. XXI asr adabiyotshunosligi va jadidchilik saboqlari. – Toshkent: 'Akademnashr', 2019. – 280 b.
7. Haqqul I. Jadid shoirlari va milliy erkinlik poetikasi. – Toshkent: 'Noshir', 2015.
8. Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. – Berkeley: University of California Press, 1998. – 392 p.
9. Jo'raqulov U. Hudud va odam (Jadid adabiyoti va nazariyasi bo'yicha tadqiqotlar). – Toshkent: 'Fan', 2020.